

म. गांधी यांचे अहिंसा संबंधी विचार

प्रा. डॉ. संजय काळे
अर्थशास्त्र विभाग, दिगंबरराव बिंदु महाविद्यालय,
भोकर जि. नांदेड

अक्षय काळे
(संशोधक विद्यार्थी)

प्रास्ताविक:

गांधी नावाचा झंजावात सरुन इतके वर्षे होऊन गेले; तरीही गांधी नावाला भारतातच नव्हे तर सर्व जगामध्ये अद्वितीय स्थान आहे. त्यांच्या विचाराचा प्रभाव जगभर होता आणि आहे; म्हणून महात्मा गांधीजींच्या विचाराची उपयुक्तता सर्व जगाने मान्य केली आहे. विसावे शतक हे दोन विश्वयुद्ध हिरोशिमा व नागासाकीवर अणुबाँबच्या वापरामुळे नरसंहाराचे शतक ठरले; तर 21 वे शतक हे धार्मिक व राष्ट्रीय कलह तसेच वाढत असलेला उग्रवाद आणि भयानक आतंकवादाचे शतक मानले जाईल. यासाठी 21 व्या शतकात अहिंसा हेच एकमात्र विकल्प ठरू शकते. आज केवळ भारताच्या नव्हे तर संपूर्ण जगाच्या कल्याणासाठी अहिंसा हे एकमात्र मार्ग आहे. म्हणून "म. गांधीचे अहिंसासंबंधी विचार" हा विषय शोधनिबंधासाठी निवडला आहे.

अहिंसा परमो धर्म:

भारतीय संस्कृतीचा पांया हा अहिंसेवर आधारित आहे. केवळ मणूष्याप्रतिच नव्हे तर मानवेतर प्राणी आणि समग्र सृष्टीच्या प्रति प्रेम त्याचे स्वरूप आहे. अहिंसा म्हणजे सर्वाप्रति सारखे प्रेम. अहिंसा म्हणजे विश्वव्यापी प्रेम होय. प्राणीमात्रेच्या प्रति दया दाखावणे आणि रागद्वेषाचा त्याग म्हणजे अहिंसा. गांधीजींचे अहिंसेसंबंधी काही विचार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. अहिंसा म्हणजे आपण जी स्थूल हिंसा पाहतो ती नव्हे कोणालाही मारावयाचे नाही हे झालेच; परंतु प्रत्येक कुर्विचार म्हणजे हिंसा होय. उतावळेपणा म्हणजे म्हणजे हिंसा. मिथ्य भाषण हिंसाच, द्वेष हिंसा होय कोणाचे वाईट चिंतणे हिंसाच होय, यावरून आपणाला समजेल की गांधीजी अहिंसेची संकल्पना किती व्यापक स्वरूपात पाहू इच्छितात.

- 1) सत्याची प्राप्ती हेच जीवनाचे ध्येय आहे आणि हे प्राप्त करण्याचे साधन म्हणजे अहिंसा. आपला जो कोणी द्वेष करत असल त्याच्याप्रति आपण अहिंसाभाव ठेवले तर त्यांमध्ये द्वेषप्रेरित विरोध आपणास विचलीत करू शकनार नाही. तसेच आपल्या विरोधकांच्या प्रति आपण समभाव ठेवू शकतो. आपल्या संपूर्ण जीवनामध्ये गांधीजींनी याचे आचरण केले होते आणि असे करून ते ब्रिटीशांकडून देखील सद्भावना प्राप्त केले होते. शुद्ध सत्यप्राप्तीसाठी अहिंसा हे अनिवार्य साधन आहे.
- 2) गांधीविचाराच्या दृष्टीने करुणाप्रेरित किंवा निःस्वार्थ भावनेने केली गेलेली रागद्वेषरहित हिंसा सुद्धा अहिंसाच्या बरोबर आहे.
- 3) अहिंसा हे शौर्याचे स्वरूप आहे. भितीचे नाही. व्यक्तीगत जीवनात ज्याप्रमाणे त्याचा उपयोग होऊ शकतो तसेच त्याच्या आधारावर सामूहिक सत्याग्रह देखील करू शकतो.
- 4) अहिंसेचे स्वरूप खूप व्यापक आहे. वाईट विचार द्वेष, उतावळेपणा, खोटेपणा, कोणाचे वाईट करण्यासंबंधी विचार किंवा शोषण, व्याभीचार, कोणावरही आक्षेप करणे किंवा स्वाभीमानास नुकसान पोहचेल असे बोलणे हे ससर्व प्रकार हिंसेमध्ये मोडतात.

गांधीजींच्या त्रिकालबाधीत, शाश्वत विचारांचे स्मरण मन व त्यांचे जीवनात अंमलबजावणी करण्याचे महत्त्व यणाच्या प्रत्येक पिढीला एक नवा मार्ग दाखवेल. गांधी नावाचं वादळ शांत होऊन इतकी वर्षे झाली तरीही त्यांचे कितीतरी विचार काळाच्या बंधनापलीकडचे आहेत. आपले आदर्श हे असले पाहिजे की विरोधकांना देखील प्रेमाने समजावून आणि नेहमी त्याच्या मनावर आणि बुद्धीवर प्रभाव टाकून त्याचे हृदयपरिवर्तन केले जाईल. त्यासाठी आपण ज्या लोकांच्या प्रति जे नेहमी आपल्यासोबत सहमत नसतील त्यांच्या प्रति सदा शिष्टता आणि संयमाची वागणूक केली पाहिजे. जेव्हा आपण अहिंसेला जीवनाचा सिद्धांत मानतो तेव्हा तो आपल्या जीवनामध्ये व्यापली जाणे आवश्यक आहे. केवळ विशेष ठिकाणीच तिचा उपयोग केला जाऊ नये. असे मानने खूप मोठी चुक आहे की अहिंसा केवळ व्यक्तीसाठीच आहे ती जनसमूदायासाठी नाही.

म. गांधीच्या मतं, अहिंसा हिंसेपेक्षा श्रेष्ठ आहे. क्षमामध्ये शिक्सेपेक्षा अधिक शौर्य आहे, परंतु दंड देण्याची शक्ती असून देखील दंड न देणे ही खरी क्षमा होय. या गोष्टीचा जर खोलवर अभ्यास केला तर यामध्ये जणकल्याण हा गाभा / केंद्रबिंदू दिसेल. महात्मा फुले आणि म. गांधी यांच्या जीवनासंबंधी जर तुलनात्मक दृष्टीकोनातून विचार केला गेला तर दोघांच्या कार्यामध्ये जणकल्याण सहज लक्षात येईल.

जेव्हा विचाराद्वारे किंवा शस्त्राने संघर्ष करता येत नाही तेव्हा त्या सुधारकांना संपावण्याची किंवा हत्या करण्याची मागणी केली जाते. सुधारकांस संपवून त्यांचे विचार समाप्त करण्याचा प्रयत्न त्यांना धर्मकार्य वाटते. महात्मा जोतीराव फुलेंच्या प्रखर वाणीमूळे स्वार्थी वर्गाचा पर्दाफाश होत होता. त्यांनी जोतीरावांना मारण्यासाठी मारेकरी पाठवले हे विकृत मनोवृत्तीचे धोतक होते. जेव्हा मारेकरी जोतीरावांना मारण्यास गेले तेव्हा त्यांची दिव्यता पाहून त्यांच्या चरणामध्ये नतमस्तक झाले आणि ज्यांनी त्यांना सुपारी देवून मारण्यासाठी पाठविले होते त्यांनाच मारण्यासाठी ते तयार झाले. परंतु जोतीरावांनी त्यांना मानवतेचे दर्शन करून देऊन त्यांना नविन जीवन दिले.⁷

तात्पर्य अपकाराच्या बदल्यात सुद्धा आपण विरोधकांच्या हित पाहण्याची भावना जोतीरावांच्या विचारांची उंची सांगते. गांधीजींनी जगाला अन्यायाविरोधी प्रतिकार करण्याचा एक अंभूतपूर्व मार्ग दाखविले आहे. हिंसक प्रतिकाराशिवाय जगामध्ये साधारण पद्धतीच्या प्रतिकाराचे तीन प्रकार अंमलबजावणीत आणता येतील.

1) सहनशिलता किंवा प्रतिकार न करणे :-

जर कोणी आपल्यावर अन्याय किंवा अत्याचार करित असेल तरीदेखील आपण शांतीपूर्वक आणि प्रसन्न चित्ताने सहन करित राहिलो तर आपल्या सहनशिलतेमूळे त्याचे मन परिवर्तन होऊ शकते.

2) क्षमा :-

दुरारा कोणी जर आपल्यावर अन्याय करित असेल किंवा आपल्यासोबत अन्याय करित असेल तर आपण त्यास केवळ सहनच करायच नाही तर हृदयपासून उदारतापूर्वक त्यास माफ करावे.

3) अपकाराच्या बदल्यात उपकार :-

यामध्ये आपल्यासोबत वाईट करणाऱ्याचे आपण केवळ माफच करित नाही तर वाईटाचा बदला भलाईने चुकवून त्यांचा हृदयपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करित असतो. अहिंसक प्रतिकारासाठी तिनही गुण सत्याग्रही प्रतिकारामध्ये अंतर्भूत आहेत.⁸ निःशस्त्र प्रतिकार आणि अहिंसक प्रतिकार या दोन्हीत बाह्यरूपाने साम्य दिसत असले तरी यामध्ये मोठा फरक आहे. निःशस्त्र प्रतिकाराचा अंतिम आधार शस्त्रबळ आहे. परंतु अहिंसक प्रतिकाराचा अंतिम आधार आत्मबळ आहे. आत्मबळामध्ये आकार आणि परिमाणांची अपेक्षा, उत्कंठता, लांबीरुंदीची अपेक्षा, संखोल आणि आवेशाची अपेक्षा, गंभिरतेचे महत्त्व अधिक आहे.⁹

भारतातील तीन धर्म-हिंदू, जैन आणि बौद्ध या धर्मांमध्ये पाच गोष्टींचा उल्लेख आढळतो. त्यामध्ये 1. सत्य 2. अहिंसा 3. ब्रह्मचर्य 4. अस्तेय आणि 5. अपरिग्रह आहेत. गांधीजींनी या सर्वांना त्यांच्या एकादश वृत्तामध्ये स्थान दिलेला आहे. सत्य आणि अहिंसा ह्या तर एका नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. असे म्हटले तर त्याला प्राप्त करण्याचे एकमेव साधन हे अहिंसा आहे.¹⁰ गौतम बुद्धाने म्हटले आहे की, शत्रुत्वाने शत्रुत्व संपत नाही तर शत्रुत्व संपते ते प्रेमाने अशत्रुत्वाने. आज सर्वत्र पसरलेल्या हिंसेच्या वातावरणात अहिंसा हे आपल्या जीवनामध्ये समाविष्ट केल्यास विश्वशांतीचे स्वप्न जरून साकार होऊ शकते.¹¹ भारताच्या दुःखावर हिंसा हा उपायच नव्हे; भारताची संस्कृती पाहता स्वसंरक्षणासाठी त्याला काही वेगळ्या उच्च प्रतिच्या शस्त्राची गरज आहे असे मला वाटते.¹²

कुरआन मध्ये अशी शंकडो वचने दिसून येतील की जी हिंदूंना मान्य होण्यासारखी आहेत आणि भगवतागतेमध्ये अशी वचने आहेत की, ज्यांच्याविरुद्ध मुसलमानांना काहीच बोलता येणार नाही. कुराणात एखाद्याला न समजण्यासारखा किंवा न आवडण्यासारखा काही भाग असला म्हणून त्यावर श्रद्धा ठेवणाऱ्यांच्या त्यांनी तिरस्कार करावा की काय? टाळी दोन हातांनी वाजते. मला जर तंटा करायचा नसेल तर मुस्लीम काय करू शकणार आहे? हवेत हतवार करणाऱ्याच्या हातच निखळतो. प्रत्येकजण जर आपल्या धर्माचे स्वरूप समजून घेऊन त्याला चिकटून राहिलं आणि शास्त्री व मुल्ला यांना लुडुबुडु करू देणार नाही तर तंट्याचे नाव उरणार नाही.¹³ मला एवढेच दाखवायचे आहे की, चांगले परिणाम जर निष्पन्न करावयाचे असतील तर साधने चांगलीच पाहिजेत आणि नेहमी नसली तरिही बहुतेकवेळा शस्त्रबळापेक्षा दयाबळ हे अधिक सामर्थ्यवान ठरते. शस्त्रात हाणी आहे. दयेंमध्ये मुळीच हाणी नाही.¹⁴ चरखा हे व्यापारी युद्धाचे (चढाओढीचे) प्रतिक नसून व्यापार क्षेत्रात शांती निर्माण करण्याचे प्रतिक आहे. सद्भावना आणि स्वावलंबनाचा त्याचा संदेश आहे.¹⁵

1920 साली गांधी चरख्याचा अर्थ आणि संदेश समजून सांगताना म्हणतात काँग्रेस जर त्याकाळी घालून दिलेला कार्यक्रम म्हणजे खादी, जातीय ऐक्य, दारुबंदी आणि हिंदूंच्या बाबतीत अस्पृश्यता निवारण हा चतुर्विध कार्यक्रम मनापासून आणि यशस्वीपणे आमलात आणिल तर एका वर्षाच्या आत स्वराज्य निश्चित आहे. अहिंसक मार्गाचा अंमल हा असा होत असतो.¹⁶ यावरून असे स्पष्ट होते की, गांधीजींचा अहिंसा आणि त्याचे वास्तव जीवनात आचरण यावर किती विश्वास होता.

दशात काही ठिकाणी लोकांकडून दंगे व अत्याचर झाले सरकारी नोकरावर मार पडला. याविषयी धोक्याची सुचना देताना गांधीजींनी लिहिले : अहिंसा हे असहकाराचे सर्वांत महत्त्वाचे आणि अभिन्न अंग आहे. आपण सर्व बाबतीत कमी पडलो आणि जर अहिंसक राहिलो तरी आपल्याला आपला लढा चालू ठेवता येईल. पण अहिंसेला चिटकून राहण्यात आपण कमी पडलो तर नामुश्कीची शरणागती आपल्याला पत्कारावी लागेल.

म्हणून अहिंसक असहकाराचा मार्ग चोखाळत असतांना आपण विचार, उच्चार, आचार या तिन्ही अहिंसेला धरून वागण्याला प्रतिज्ञाबद्ध आहोत.

There are many causes that I am prepared to die for;
but no causes that I am prepared to kill for : Gandhiji

सारांश :

सदरिल शोधनिबंधामध्ये अहिंसेबाबत गांधीजींचे व्यापक विचार मांडताना - निःस्वार्थ हिंसा, सहनशिलता, क्षमा, उपकाराची भावना, अहिंसक प्रतिकार अशा अनेक नियमांचा उल्लेख केला गेला आहे. व्यक्तीगत, सामाजिक राजनैतिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय जीवनात अहिंसा नियम झाला पाहिजे. अहिंसेचे पालन केल्यावर कोणतेही राष्ट्र स्वतःला लहान किंवा मोठे असा अनुभव करणार नाहीत. महापुरुषांनी देखील अहिंसेचाच संदेश दिला आहे. हिंसेमध्ये राहण्याचा अर्थ आहे. सर्वनाश अहिंसेमध्ये मानवतेचा विकास आहे. म्हणून विश्वश्रंतीसाठी आज गांधीजींचे अहिंससंबंधीचे विचार मोलाचे वाटतात.

संदर्भसूची

- 1) मंगल प्रभात - महात्मा गांधी पृ.क्र. 9
- 2) गांधीजी के एकादश व्रत - दशरथलाल शहा पृ.क्र. 23-26.
- 3) हिंद स्वराज्य - महात्मा गांधी पृ.क्र. 3
- 4) सर्वोदय - महात्मा गांधी पृ.क्र. 95
- 5) सर्वोदय - महात्मा गांधी पृ.क्र. 10
- 6) सर्वोदय - महात्मा गांधी पृ.क्र. 94
- 7) महात्मा फुले : साहित्य और विचार - हरी नरके पृ.क्र. 202, 222
- 8) गांधी की दृष्टी - दादा धर्माधीकारी पृ.क्र. 21, 22
- 9) गांधी की दृष्टी - दादा धर्माधीकारी पृ.क्र. 64
- 10) गांधीजी के एकादश व्रत - दशरथलाल पृ.क्र. 21
- 11) गांधीजी के एकादश व्रत - दशरथलाल पृ.क्र. 28
- 12) हिंद स्वराज्य - M. K. Gandhi पृ.क्र. 6
- 13) हिंद स्वराज्य - M. K. Gandhi पृ.क्र. 49-50
- 14) हिंद स्वराज्य - M. K. Gandhi पृ.क्र. 75
- 15) माझ्या स्वप्नांचा भारत - Gandhiji पृ.क्र. 43
- 16) गांधी विचारांचे दर्शन - ग्रामस्वराज्य - भाऊ धर्माधीकारी पृ.क्र. 128
- 17) गांधी विचार दर्शन - स्वराज्य सत्याग्रह पृ.क्र. 27.

